

Резнік Я.В., магістр соціології, аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, пр. Академіка Глушкова, 4-Д, Київ, 03680, Україна, email: yaroslav.reznik3@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-7827-0437>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕТЕРМІНАНТІВ ДОВІРИ ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ¹

Автор ставить за мету цього аналізу визначення концептуальних особливостей раніше здійснених соціологічних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні. Описано концепції детермінації довіри Н. Лумана, Е. Гіденса, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Ф. Фукуями та П. Штомпки. Виявлено тенденцію їхньої еволюції, яка полягає у виокремленні різних детермінант довіри, поглибленні їхніх інтерпретацій та узагальненні й інтеграції розрізнених концепцій детермінації довіри. Визначено та аргументовано, що пізнавальні можливості цих концепцій обмежено використовуються в емпіричних дослідженнях детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні. Характерною рисою деяких з цих досліджень визначено аналіз виключно соціально-демографічних детермінантів довіри. Автором описано низку емпіричних соціологічних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні, здійснених на засадах концепції політологів В. Мішлера та Р. Роуза. Показано, що окремі такі дослідження ґрунтуються на соціологічних концепціях детермінації довіри. У статті запропоновано перевірку гіпотез в окремих дослідженнях за допомогою статистичної моделі множинної лінійної регресії, яка не моделює всю складність структури зв'язків між різними детермінантами довіри. Аргументовано, що більш придатним у розв'язанні цього дослідницького завдання є метод моделювання структурними рівняннями (SEM). У цілому науковий внесок проведеного історико-соціологічного дослідження полягає у виявленні можливостей підвищення якості концептуальних і методологічних основ емпіричних досліджень проблематики довіри в Україні до стандартів світової соціології.

Ключові слова: довіра, політичні інститути, детермінація, детермінанти, соціологічна концепція.

Reznik Ya.V., Master of Sociology, Student of PhD Program, Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 4-D, Hlushkova Ave., Kyiv, 03022, Ukraine, email: yaroslav.reznik3@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-7827-0437>

CONCEPTUAL FEATURES OF SOCIOLOGICAL RESEARCH ON THE DETERMINANTS OF TRUST IN POLITICAL INSTITUTIONS IN UKRAINE

In this analysis the author aims to determine the conceptual features of previously conducted sociological studies of the determinants of trust in political institutions in Ukraine. The conceptions of

¹ Статтю підготовлено на безоплатній основі, без залучення бюджетних і грантових джерел фінансування. При підготовці статті штучний інтелект не використовувався. Відсутній будь-який конфлікт фінансових або особистих інтересів, який міг би вплинути на написання та публікацію цієї статті.

trust determination of N. Luhmann, E. Giddens, J. Coleman, R. Putnam, F. Fukuyama and P. Sztopka are described. The tendency of their evolution has been identified, which consists in distinguishing various determinants of trust, deepening their interpretations, and, ultimately, generalising and integrating disparate concepts of trust determination. It is determined and argued that the cognitive capabilities of these conceptions are used to a limited extent in empirical studies of the determinants of trust in political institutions in Ukraine. A characteristic feature of some of these studies is the analysis of exclusively socio-demographic determinants of trust. The author also describes a number of empirical sociological studies of the determinants of trust in political institutions in Ukraine, carried out on the basis of the conception of political scientists W. Mishler and R. Rose. It is shown that some such studies are grounded on the principles of sociological conceptions of trust determination. The article proposes testing hypotheses in these studies using the statistical model of multiple linear regression, which however does not model the entire complexity of the structure of relationships between various determinants of trust. It is argued that the structural equation modeling (SEM) method is more suitable for solving this research task. In general, the scientific contribution of the conducted historical and sociological research consists in identifying opportunities to improve the quality of the conceptual and methodological foundations of empirical research on the issue of trust in Ukraine to the standards of global sociology.

Keywords: trust, political institutions, determination, determinants, sociological conception.

Умови повномасштабної російської агресії проти України актуалізують проблематику детермінації довіри до політичних інститутів українського суспільства. З одного боку, довіра громадян до політичних інститутів віддзеркалює їхню лояльність до державної влади, визнання її повноважень і запровадження різних обмежень воєнного часу. З іншого боку, довіра до політичних інститутів є мірилом їхньої ефективності в умовах екзистенційних воєнних викликів для української держави та суспільства. Водночас довіра громадян до політичних інститутів становить передумову їхнього соціальногогуртування та “єднання довкола прапора” власної національної держави в протидії агресору. Важливість соціально-інтеграційних функцій довіри до політичних інститутів суспільства визначає нагальну актуальність соціологічних досліджень її детермінації в умовах війни. Першим кроком у проєктуванні таких емпіричних досліджень є насамперед аналіз наявного концептуального та методологічного досвіду здійснення таких досліджень у попередні десятиліття.

Детермінанти довіри до політичних інститутів (парламенту, уряду, судової системи, голови держави тощо) вже є усталеною предметною цариною емпіричних соціологічних досліджень в Україні. За минулі десятиліття соціологи здійснили низку результативних спроб емпіричного аналізу різних детермінантів довіри громадян до політичних інститутів в Україні. Зокрема, це дослідження Є. Головахи [1, с. 81–89], І. Бекешкіної [2, с. 77–78; 3, с. 143–148], Н. Погорілої [4, с. 145–147, 154–155], О. Вишняка [5, с. 113–115, 129–137], Л. Амджадін [6, с. 541–546], О. Кізілова, К. Кізілової та І. Кузіної [7, с. 221–224], Л. Малиш [8, с. 42–46], Р. Гоч [9], А. Калашнікової, І. Солдатенко та О. Померанської [10]. Наразі актуальним є з’ясування концептуальних особливостей цих досліджень, тобто виокремлення у них певних ключових теоретичних понять для формулювання дослідницьких гіпотез про детермінанти довіри, операціоналізації цих понять і вибору емпіричних показників для вимірювання відповідних соціальних феноменів тощо. Знання цих особливостей

необхідне насамперед для більш релевантного концептуального обґрунтування та проєктування подальших емпіричних соціологічних досліджень детермінації довіри громадян до політичних інститутів в Україні за надзвичайних умов широкомасштабної війни. З'ясування концептуальних особливостей вже здійснених емпіричних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні дозволяє опосередковано оцінювати теоретичний поступ соціології у цьому предметному полі.

Попри те, що зазначені дослідження накопичувалися понад 25 років, їхні концептуальні особливості залишалися досі нез'ясованими. Накопичений у них досвід концептуалізації детермінації довіри потребував вивчення та узагальнення, перш ніж ним можна скористатись у нових дослідницьких пошуках. Адже дефіцит систематизації концептуальних особливостей акумульованого дослідницького досвіду аналізу детермінації політико-інституціональної довіри в українському суспільстві унеможлилював їхнє врахування при проєктуванні подальших досліджень цього соціального феномену.

З огляду на це, **метою статті** є систематизація концептуальних особливостей емпіричних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні. Для досягнення цієї мети потрібно з'ясувати, як теоретичні соціологічні концепції детермінації довіри стають підставами в обґрунтуванні гіпотез про її детермінанти в зазначених дослідженнях та як на основі їхніх результатів розвиваються концептуальні уявлення дослідників про предмет. Адже не виключено, що ймовірні спростування гіпотез у перебігу емпіричних спостережень спонукатимуть цих дослідників до перегляду та вдосконалення використаних ними соціологічних концепцій детермінації довіри. Відтак об'єкт нашого дослідження становлять теоретичні концепції детермінації довіри у світовій соціології, а також здійснені емпіричні дослідження детермінантів довіри громадян до політичних інститутів в українському суспільстві. Тоді предметом нашого дослідження буде застосування основних теоретичних концепцій детермінації довіри в концептуалізації здійснених емпіричних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні, систематизація концептуальних особливостей цих емпіричних досліджень для перспективного врахування цього систематизованого досвіду в обґрунтуванні та специфікації гіпотез власного дослідницького проєкту в аналогічній предметній царині.

Досягнення визначеної мети концептуально спирається на узагальнююче визначення довіри, яке запропонував П. Штомпка: “Довіра є ставкою (bet) на майбутні непевні (contingent) дії інших” [11, р. 25]. Наведена дефініція довіри неявно вказує на такі її аспекти, як сподівання, очікування та навіть впевненість індивіда, що непередбачувані майбутні дії інших індивідів або функціонування цілих соціальних груп, організацій та інститутів будуть для нього сприятливими або принаймні нейтральними. Водночас метафоричне прирівнювання того, хто довіряє, до гравця в азартній грі, який закладається (робить ставку) у сподіванні на ймовірний виграш, увиразнює ризик імовірної невинуватості виявленої довіри.

Зрештою, детермінацію довіри можна загалом трактувати як процес формування цього відчуття під впливом сукупності різних його соціальних детермінантів, а також

додаткових і випадкових чинників, що зумовлюють цей вплив. Структура зв'язків між детермінантами, додатковими та випадковими чинниками демонструє механізм детермінації довіри. Різні соціологічні концепції цього процесу презентують альтернативні концептуалізації механізму детермінації довіри. Щоб визначити особливості використання цих концепцій у вже здійснених емпіричних дослідженнях детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні, спершу слід абстрагувати їхній зміст від загальних контекстів різних версій соціологічного теоретизування щодо довіри, а також експлікувати його.

Розвиток основних концепцій детермінації довіри у світовій соціології та їхні можливості в концептуалізації довірчих відносин в Україні. Насамперед слід виокремити низку соціологічних концепцій детермінації довіри, які наразі користуються увагою соціологів. Одну з цих концепцій П. Штомпка обґрунтовує у своїй неодноразово перевиданій монографії “Довіра: соціологічна теорія” на основі узагальнення низки відповідних концепцій своїх попередників. Зокрема, найбільше він спирається на концепції детермінації довіри, які розробили Н. Луман, Е. Гіденс, Дж. Коулман, Ф. Фукуяма та інші. Відповідно до іменного показника (name index), що на відповідний доробок саме цих широковідомих теоретиків він посилається найчастіше – понад 10 разів [11, р. 213–214]. Частоту посилань на дослідників тут можна інтерпретувати як певну міру значущості їхнього доробку в соціології. Зміст концепцій детермінації довіри найбільш цитованих теоретиків і варто показати як імовірне джерело концептуальних засад емпіричних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні. Систематизація цих відібраних для вивчення концепцій здійснена згідно з хронологічною послідовністю.

Один із цих теоретиків, Н. Луман, на основі власної теорії соціальних систем визначив системну довіру як основу сучасного суспільства. У цьому випадку він мав на увазі довіру індивідів до здатності різних соціальних систем на кшталт економіки, політики тощо підтримувати умови або продуктивність суспільної життєдіяльності. Витоки системної довіри Н. Луман вбачав у переконанні будь-якого індивіда, що й решта індивідів також аналогічно довіряє спроможності соціальної системи підтримувати життєдіяльність суспільства: “Кожен довіряє, виходячи з припущення, що й інші довіряють” [12, р. 69].

Коли всі схильні довіряти, системна довіра здатна зменшувати невизначеність, спричинену складністю сучасного суспільства. Одним із детермінантів системної довіри можна вважати нагальну потребу людей у редукуванні або спрощенні соціальної складності їхнього довкілля. Умови дискомфорту невизначеності та множинності можливостей у цьому довкіллі зумовлюють виникнення системної довіри людей, яка дозволяє їм зважитися на вибір якихось необхідних власних дій за цих умов. Неабияку роль у виявленні довіри відіграють також сподівання людей, що знайомі й звичні їм обставини та рутини життєдіяльності залишаються сталими. Отже, очікувану сталість ситуативних і рутинних дій та взаємодій людей теж можна вважати детермінантом їхньої системної довіри

Концепція детермінації довіри Н. Лумана уможливорює теоретичне осмислення довірчих відносин в сучасній Україні як соціального механізму опанування складності, невизначеності та ризикованості життя під час повномасштабної війни. За теоретичною логікою цієї концепції війна має неминуче зумовлювати зростання життєвої непередбачуваності, руйнувати довоєнні поведінкові рутини громадян, спричинювати ризики й загрози їхній життєдіяльності. Такі воєнні екстремальні обставини мають генерувати потреби громадян у редукуванні цієї кризової складності за рахунок довіри до політичних інститутів. Зокрема, довіра громадян до законодавчої, виконавчої та судової влади у воєнних умовах може ґрунтуватися на їхніх очікуваннях того, що ці політичні інститути виконують функції забезпечення соціальної впорядкованості, стабільності, передбачуваності та згуртованості суспільства. Від ефективності виконання цих інституційних функцій залежить рівень довіри до політичних інститутів, а також наявність соціальної системи суспільства загалом.

Згодом ідеї Н. Лумана про детермінацію системної довіри людей їхніми потребами у долати соціальної складності та несталості життєвого довкілля набувають концептуального уточнення, конкретизації та розвитку у теоретизуванні Е. Гіденса. На його думку, стабільне мікросоціальне довкілля особи генерує її базову довіру до себе самої як основу її стабільної самоідентичності для захисту від екзистенційної тривоги, а також формує її елементарну довіру до інших осіб як передумову звичного й самозрозумілого способу життя. Спільний чинник, який зумовлює базову та елементарну довіру, а також опосередковує зв'язок між ними, Е. Гіденс вбачає у рутині повсякденного життя – сукупностях правил, які регулюють його так, що роблять передбачуваним і впорядковуваним. Завдяки різним рутині і практикам повсякдення реальність видається індивідам самозрозумілою та нормальною, і це є запорукою відчуття їхньої онтологічної безпеки. У сучасних суспільствах “довіра, онтологічна безпека та відчуття безперервності речей та осіб залишаються тісно пов'язаними одне з одним у дорослій особистості” [13, р. 97]. У нормальній ситуації довіра особи до невідомих людей або абстрактних систем є рутинною повсякденної діяльності. Під абстрактними системами Е. Гіденс розуміє символічні знакові системи на кшталт грошей та експертні системи, тобто системи технічних і професійних знань, інтегровані в соціальні інститути. Зазначені системи структурують рутини повсякденного людського життя і в такий спосіб упорядковують його. Натомість брак онтологічної безпеки, який особа зазвичай відчуває в екстремальній ситуації на кшталт епідемії або загрози ядерної катастрофи, знижує її довіру до експертних систем у складі соціальних інститутів. Таким чином, у концепції Е. Гіденса взаємопов'язаними детермінантами довіри виступають почуття онтологічної безпеки та рутинний порядок і плин повсякденної життєдіяльності людей.

Згідно з цією концепцією, довіру до політичних інститутів сучасного українського суспільства в умовах повномасштабної війни можна трактувати як зумовлену їхніми внесками у підтримання почуття онтологічної безпеки, звичних життєвих рутин і сталості соціальних процесів. Адже за концептуальною логікою Е. Гіденса

війна своїм непередбачуваним перебігом, ризиками та загрозами підвищує почуття екзистенційної тривоги, руйнує звичну довоєнну рутинність життя та відчуття сталої безперервності соціального порядку. У цих екстремальних умовах соціальної невизначеності та нестабільності політичні інститути можуть користуватися довірою як експертні системи, якщо виявлятимуть певну спроможність підтримувати хоча б позірну подобу впорядкованості соціальної реальності.

Якщо Н. Луман та Е. Гіденс виводили детермінанти довіри із базових емоційних потреб людей у компетентності, життєвій стабільності, ідентичності та безпеці, то Дж. Коулман вбачав витoki детермінантів довіри у когнітивних процесах і властивостях людської психіки. Він розробив концепцію детермінації довіри на засадах власної теорії раціонального вибору, і в ній довіра подібна до односторонньої передачі одним індивідом контролю над певними цінними ресурсами іншому індивіду. При цьому вияв довіри першим індивідом ґрунтується на його сподіваннях згодом задовольнити свої інтереси внаслідок очікуваних відповідних дій другого індивіда, якому заздалегідь виявляється ця довіра. Часова асиметрія між виявом довіри та очікуваним від неї зиском зумовлює ризик для індивіда, схильного довіряти: виявлена довіра може бути невинуватеною, коли індивід, якому довіряли, не здійснить очікуваних дій у відповідь. Відтак рішення індивіда довіряти Дж. Коулман вважає подібним до рішення гравця зробити ставку в азартній грі, коли раціонально зважуються: а) шанси отримання вигоди (ймовірність того, що індивід, якому мають довіряти, є надійним); б) потенційні збитки (якщо індивід, якому мають довіряти, є ненадійним); в) потенційний прибуток (якщо індивід, якому мають довіряти, є надійним) [14, р. 99]. Загалом рішення про довіру ухвалюється тоді, коли очікувана вигода від її виявлення перевищує оцінені можливі втрати.

Отже, головний детермінант довіри Дж. Коулман вбачає в раціональному оцінюванні ризиків і потенційної вигоди від її виявлення, а також ймовірної доброчесності індивіда, якому вона виявлятиметься. Проте соціальні відносини є складнішими за взаємодії гравців в азартній грі або й навіть за трансакції економічних контрагентів на ринку. Таким чином, детермінантами довіри у соціальних відносинах Дж. Коулман вважає також оцінювання репутації та попереднього досвіду взаємодії з контрагентом, якому має виявлятися довіра, врахування дієвості норм і санкцій, що регулюють еквівалентність обміну різними цінними ресурсами тощо. Його концепція раціональної детермінації довіри цілком застосовна як основа для теоретичної інтерпретації довірчих відносин у політико-інституційній сфері сучасної України. Зокрема, якщо суспільство бере участь у повномасштабній війні, для його громадян суттєво підвищується значущість інститутів їхньої національної держави, відповідальних за виконання функцій зовнішньої оборони, внутрішнього соціального впорядкування тощо. Результати раціонального оцінювання громадянами ефективності / неефективного виконання цих функцій у минулому та ймовірному майбутньому впливають на довіру інститутам держави, які їх виконують.

На відміну від Н. Лумана, Е. Гіденса та Дж. Коулмана, які виокремили і пояснили різні соціально-психологічні детермінанти довіри, Р. Патнем, Р. Леонарді та Р.Й. На-

нетті зосередилися на поясненні її соціально-мережевого та соціокультурного детермінантів. Ці дослідники зауважили взаємозумовленість довіри та кооперації індивідів у суспільстві як однієї із складових його соціального порядку: “Довіра сприяє співпраці. Що вищий рівень довіри у суспільстві, тим більша ймовірність співпраці. А співпраця сама вже породжує довіру” [15, с. 208]. З цієї точки зору, довіра слідує з передбачення поведінки тих, кому збираються довіряти в перебігу співпраці. Водночас джерела довіри вбачаються у нормах взаємності та мережах громадської активності людей, які також засновані на довірі. Крім того, Р. Патнем та його співавтори визначають сукупність взаємопов’язаних виявів схильності до довіри, норм взаємності у ній та ґрунтованих на довірчості громадських мереж як соціальний капітал людей і спільнот. Довіра є водночас передумовою накопичення та основою збереження соціального капіталу, а також його продуктом. Люди можуть взаємно схилитися до довіри одне одному, усталювати норми довірчої взаємності у своїх взаємодіях, коли розбудовують, тобто розширюють й ущільнюють мережі цих взаємодій для плідної співпраці з метою отримання якогось спільного зиску.

Р. Патнем і його співавтори розрізняють горизонтальну довіру до соціально близької знайомої людини та вертикальну довіру до соціальних інститутів або вищих за ієрархією груп чи структур. З огляду на соціальний масштаб довірчих відносин, ці дослідники виокремлюють особисту довіру як вияв ставлення окремої людини до інших людей, певних спільнот, організацій тощо, а також соціальну довіру в контексті цілої групи, організації, спільноти та суспільства. Загалом детермінантами довіри людей в усіх випадках їхньої взаємодії є накопичений ними соціальний капітал у формі розбудованих мереж громадської активності та усталені соціокультурні норми мережевої взаємодії. На основі концепції Р. Патнема, Р. Леонарді та Р.Й. Нанетті витоки детермінації довіри в Україні під час повномасштабної війни можна вбачати у стрімкій появі й розвитку горизонтальних громадянських мереж волонтерської взаємодії, а також в усталенні соціокультурних норм цієї мережевої активності. Ці процеси можуть сприяти зростанню міжособистісної та узагальненої довіри в суспільстві, яка трансформується у вертикальну довіру до його політичних інститутів, коли вони долучають громадян до ухвалення загальнодержавних рішень. Таким чином, довіру до політичних інститутів у сучасній Україні можна вважати не лише зумовленою ефективністю їхнього функціонування за умов війни, але й прямо пов’язувати з мірою соціальної вкоріненості цих інститутів у мережі громадянської взаємодії та їхнього функціонування згідно з усталеними соціокультурними нормами мережевої взаємності.

Згодом ідею соціокультурної детермінації довіри підхопив Ф. Фукуяма. Крім виокремлення нормативного детермінанта довіри цей теоретик наголосив на важливості її ціннісних витоків: “Довіра виникає, коли спільнота поділяє певні моральні цінності таким чином, що це створює очікування регулярної та чесної поведінки” [16, р. 153]. З огляду на ці очікування, люди проявляють довірчу готовність до безкорисливої взаємодопомоги відповідно до визнаних норм суспільства. Основана на цінностях довіра може виявлятися на індивідуальному рівні до інших людей, та на соціальному

рівні до інститутів суспільства, зокрема, держави. Попри те, що норми та цінності є універсальними елементами культури, вони по-різному спонукають до довіри. Норми є зовнішніми детермінантами довіри, оскільки дотримання цих норм людьми контролює їхнє соціальне оточення, тоді як цінності є спільними переконаннями людей стосовно важливості їхніх чеснот і цілей, реалізації яких вони мають прагнути. Коли цінності особистісно засвоюються людьми, вони стають внутрішніми детермінантами їхньої довіри.

Концепція соціокультурної детермінації довіри Ф. Фукуями наголошує на нормах і цінностях культури як детермінантах довірчих відносин у суспільстві. Застосування його концепції для інтерпретації детермінації довіри до політичних інститутів сучасного українського суспільства дає підстави розглядати її рівень як результат не лише ефективності виконання функцій цими інститутами, але й міри відповідності їхнього функціонування нормам і цінностям домінуючої культури. Наприклад, коли в умовах повномасштабної війни можуть неабияк актуалізуватися цінності соціальної справедливості, солідарності, відповідальності тощо, громадяни починають сприймати функціонування політичних інститутів з огляду на його відповідність зазначеним актуалізованим цінностям. Відтак зауважена функціональна невідповідність політичних інститутів цим цінностям може призводити до зниження рівня довіри до них.

Таким чином, на кінець 90-х років XX ст., перед виходом роботи П. Штомпки “Довіра: соціологічна теорія”, теоретики в соціології концептуально виокремили та обґрунтували механізми дії низки розрізнених соціально-психологічних, соціально-мережевих і соціокультурних детермінантів довіри. Натомість П. Штомпка значною мірою узагальнив та інтегрував ідеї з усіх зазначених концепцій детермінації довіри своїх попередників, але зосередився не на мінливому почутті довіри, а на значно більш сталій культурі довіри, яка формується накопиченням позитивного колективного досвіду довіри до соціальних спільнот, організацій, інститутів, суспільного ладу. Він трактує культуру довіри як “...систему правил – норм і цінностей, – що регулюють надання довіри...” [11, р. 99]. Ці правила не лише зобов’язують людей до взаємної довіри, але й накопичують і впорядковують тривалий переважаючий досвід їхніх довірчих взаємодій у суспільстві. Сукупно дані норми і цінності становлять історично набуту загально-культурну схильність суспільства виявляти довіру або недовіру різним адресатам. Відтак П. Штомпка вважав історичний бекграунд культури (не)довіри вихідним детермінантом як мінливого поточного почуття довіри, так і відтворення або оновлення самої культури довіри. У цьому контексті поняття культури довіри / недовіри узагальнило ідеї соціокультурних детермінантів довіри, сформульовані перед тим у концепціях детермінації довіри Р. Патнема, Р. Леонарді та Р.Й. Нанетті, а також Ф. Фукуями.

У концепції П. Штомпки різні детермінанти довіри пов’язані між собою та прямо або опосередковано впливають на формування її культури. Він схематично унаочнив пояснення структури зв’язків у механізмі взаємодії різних детермінантів у формуванні культури довіри (рис. 1).

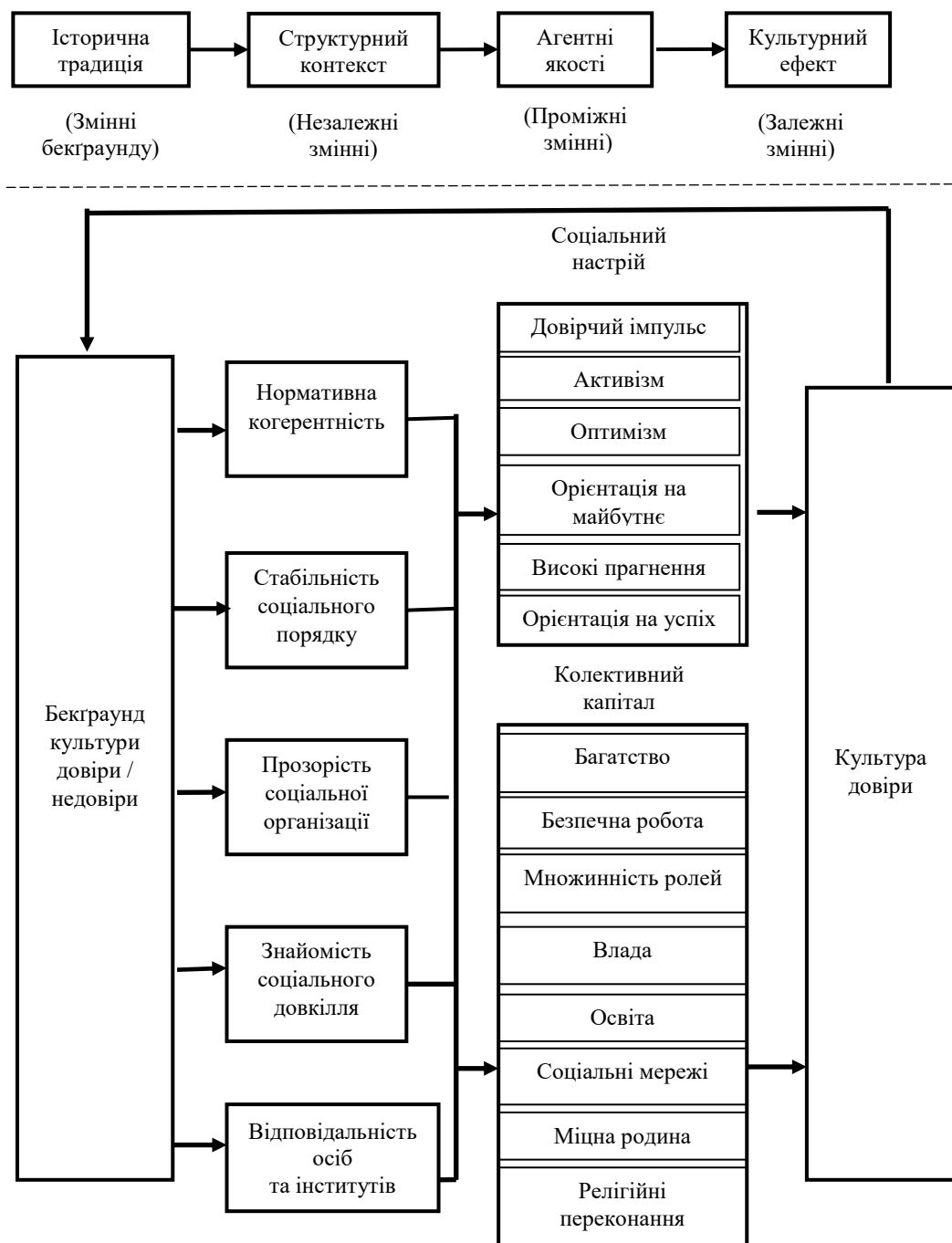

Рис. 1. Соціальне становлення культури довіри за П. Штомпокою

Джерело: складено автором за: [11, р. 133].

Бекграунд культури (не)довіри безпосередньо впливає на структурний контекст функціонування суспільства у вигляді комбінації низки макросоціальних структурних обставин. Ці обставини специфіковані у дихотоміях структурних умов, що підвищують або знижують ймовірність винагородження виявленої поточної довіри, а відтак сприяють генезі, відтворенню та оновленню культури (не)довіри: а) нормативна когерентність проти нормативного хаосу / аномії; б) стабільність проти радикальної мінливості соціального порядку; в) прозорість проти повсюдної прихованості (*secrecy*) суспільної організації; г) знайомість проти незвичності соціального довкілля; д) відповідальність проти свавілля та безвідповідальності інших людей та інститутів [11, р. 122–125]. Нормативна когерентність сприяє появі почуттів екзистенційної безпеки та визначеності, які, згідно з концепціями Н. Лумана та Е. Гіденса, детермінують появу довіри. Натомість стабільність соціального порядку та знайомість довкілля сприяють генеруванню почуттів сталості та рутинності життєдіяльності, які, згідно з цими концепціями, теж детермінують появу довіри.

Структурний контекст функціонування суспільства безпосередньо впливає на агентність у ньому, тобто на здатність і можливість кожної особи діяти як агент – насамперед завдяки своїм якостям. Серед цих якостей П. Штомпка виокремив дихотомії: особисту довірливість (*trustfulness*) проти недовірливості (*distrustfulness*), активізм проти пасивності, оптимізм проти песимізму, зорієнтованість на майбутнє проти прив'язаності до минулого, наявність проти відсутності високих прагнень, визнання успіху проти прагнення зберегти статус-кво [11, р. 125]. Він трактує виокремлені якості як складні синдроми особистості (*personality syndrome*), спільні й типові для певної соціальної групи, спільноти або й суспільства загалом. Коли ці синдроми масово поширюються в суспільстві, вони сукупно визначають феномен колективних макросоціальних настроїв, які сприяють або перешкоджають виникненню культури (не)довіри, оскільки заохочують або знеохочують її поточні вияви. Витоки запропонованої П. Штомпкою ідеї орієнтації на успіх як складного синдрому особистості в складі її агентних якостей можна концептуально пов'язувати із концепцією раціональної детермінації довіри Дж. Коулмана, який наголошував на когнітивній спрямованості соціального діяча на отримання вигоди, прибутку та зиску або уникання збитків, втрат і програву.

Не менш важливими у механізмі детермінації поточної довіри та відтворення або оновлення її культури П. Штомпка вважає ресурсні чинники колективного капіталу, набутого особою – статки, зайнятість, соціальну залученість, повноваження, освіченість, контакти та знайомства, сімейну підтримку, релігійність. Доступ до цих соціальних ресурсів може підвищити стійкість особи до негативних наслідків виявленої нею невиннованої довіри до інших людей та інститутів. Натомість дефіцит цих ресурсів збільшує вразливість особи перед негативними наслідками її невиннованої та обманутої довіри іншим людям та інститутам. Таким чином, наявність ресурсів колективного капіталу в особи переважно схиляє її до виявів довіри, а відсутність цих ресурсів радше її спонукатиме не довіряти. У цьому контексті поняття колективного капіталу узагальнило ідею накопиченого соціального капіталу у формі розбудованих

мереж громадської активності як детермінанта довіри, постульовану перед тим у концепціях детермінації Р. Патнема, Р. Леонарді та Р.Й. Нанетті.

Таким чином, культура довіри у концепції П. Штомпки фігурує водночас як залежна змінна та вихідна незалежна змінна бекграунду, і між ними наявна “петля зворотного зв’язку” (рис. 1). Він вважає, що чинники бекграунду культури (не)довіри, структурного контексту та агентних якостей зумовлюють формування, відтворення та оновлення культури довіри. Якщо всі ці чинники доволі тривало зумовлюють і підтримують у суспільстві почуття загальної (не)довіри, воно стає звичним для людей і набуває характеру усталеної норми, тобто перетворюється в культуру (не)довіри. Далі історично сформована та усталена культура (не)довіри починає опосередковано, через структурні та агентні чинники впливати на формування або відтворення стану загальної (не)довіри в суспільстві. При цьому припускаються тривалі історичні цикли відтворення загальної (не)довіри в суспільстві внаслідок виникнення “петлі зворотного зв’язку” між нею та її детермінантами.

Попри те, що П. Штомпка розробив концепцію циклічної детермінації культури довіри як історичного феномену, його концепція уможливорює також концептуалізацію детермінації мінливого почуття довіри для певного моменту життєдіяльності суспільства. Щоб обмежитися суто такою концептуалізацією детермінації довіри, із концепції циклічної детермінації культури довіри достатньо вилучити твердження про “петлю зворотного зв’язку” між залежною змінною та вихідною незалежною змінною бекграунду, якими водночас постульована культура довіри. Внаслідок такого концептуального розірвання циклу формування, відтворення та оновлення культури довіри концепція обмежується специфікацією лінійного незамкнутого ланцюга послідовно спрямованих причинних зв’язків між такими змінними: історична традиція → структурний контекст → агентні якості (соціальний настрій і колективний капітал) → довіра. У цьому випадку залежна змінна реконцептуалізована як почуття довіри. Перевагою цієї концептуалізації детермінації довіри є структурування причинних зв’язків у єдиному механізмі взаємодії можливих детермінантів різної природи, що опосередковано або прямо зумовлюють довіру.

На цих концептуальних основах можна інтерпретувати детермінацію довіри до політичних інститутів у сучасній Україні як наслідок взаємодії низки детермінантів: історично сформованої національної культури недовіри, наразі наявних структурних передумов, масових психологічних настроїв і накопичених колективних соціальних капіталів. Можливе припущення, що зауважена культура недовіри до політичних інститутів сформувалась історично впродовж століть національної бездержавності та перебування різних регіонів України у складі різних імперій. Водночас структурні умови в українському суспільстві впродовж останніх десятиліть характеризуються неабиякою мінливістю в перебігу перманентних і докорінних інституційних перетворень внаслідок відновлення державної незалежності, зміни суспільного ладу та нового геополітичного самовизначення. За умов війни спостерігаються вияви масових соціальних настроїв громадянської активізації, солідаризації та згуртування, а також процеси накопичення соціального капіталу мереж довірчої громадської взаємодії та активності. У перебігу взаємодії всіх цих зауважених детермінантів вони можуть

взаємно підсилювати або послаблювати один одного в спричиненні довіри до політичних інститутів.

З огляду на зміст концепцій детермінації довіри та їхні пізнавальні можливості в аналізі довірчих відносин в українському суспільстві, можна з'ясувати особливості їхнього імовірного використання у концептуальному обґрунтуванні соціологічних емпіричних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні.

Специфіка концептуальних основ соціологічних досліджень детермінації довіри до політичних інститутів в Україні. Для цього огляду та аналізу були відібрані відомі наразі емпіричні соціологічні розвідки детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні, опубліковані в чільних українських наукових соціологічних періодичних виданнях. Систематизація цих досліджень здійснена згідно з хронологічною послідовністю у науковій періодиці.

Відтак спостереженою характерною рисою цих досліджень є плідні аналізи імовірних соціально-демографічних детермінантів довіри до політичних інститутів без явного заздалегідного опертя на теоретичні концепції. Зокрема, І. Бекешкіна виявила такі детермінанти довіри населення України до політичних інститутів, як вік і регіон проживання громадян, схильних (не)довіряти [2, с. 77–78]. Згодом вона спостерігала вплив на довіру громадян до Президента України з боку їхньої статі, віку, матеріального становища, регіону проживання, мови повсякденного спілкування, [3, с. 143–145]. Л. Малиш статистично змодельовала детермінацію рівня (не)довіри українців до політичних інститутів низкою соціально-демографічних чинників: статі, віку, освіти, сімейного стану, типу населеного пункту та регіону проживання, національності, мови спілкування, соціальної позиції в ієрархії суспільства, матеріального становища сім'ї та роду занять [8, с. 42–46]. Р. Гоч перевіряла гіпотези про вплив на довіру інститутам парламенту, уряду, судів і місцевих органів влади з боку фактично аналогічних чинників статі, віку, рівня освіти, рівня доходу, рівня урбанізації місця проживання, регіону проживання та сектору зайнятості громадян [9, с. 17, 21]. Застосована у цих розвідках концептуально невибаглива, але загалом дієва стратегія емпіричного аналізу вможливила отримання переконливих результатів, які можна радше фрагментарно пов'язувати із соціологічними концепціями детермінації довіри. Зокрема, соціально-демографічні чинники освіти, сімейного стану, зайнятості та матеріального становища можна розглядати лише як аналоги окремих складників чинника колективного капіталу у концепції П. Штомпки (рис. 1).

Частина емпіричних соціологічних досліджень детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні здійснені з огляду на концепцію джерел політичної довіри, обґрунтовану політологами В. Мішлером і Р. Роузом. Ця концепція розроблена на основі порівняння, типологізації та узагальнення різних конкуруючих теорій походження довіри до політичних інститутів (табл. 1).

Згідно з культурними теоріями, довіра до політичних інститутів є політично екзогенною, тобто має свої витoki поза межами політики в давніх і глибоких людських переконаннях, вкорінених у культурних нормах та засвоєних людьми у перебігу індивідуальної соціалізації в ранньому віці. З цієї точки зору, довіра до політичних

інститутів вважається своєрідним продовженням міжособистісної довіри, набутої на ранніх етапах життя та пізніше спроектованої на політичні інститути.

Таблиця 1

**Пояснювальні наголоси конкуруючих теорій джерел політичної довіри
за В. Мішлером і Р. Роузом**

Предметний масштаб теорії	Культурні та / або екзогенні теорії	Інституціональні та / або ендogenous теорії
Макрорівень	Національна культура	Діяльність уряду
Мікрорівень	Індивідуальна соціалізація	Індивідуальні оцінки діяльності уряду

Джерело: складено автором за: [17, р. 34].

Згідно з інституційними теоріями, довіра до політичних інститутів є радше політично ендogenous, тобто пов'язаною з раціональним оцінюванням громадянами очікуваної корисності від задовільної роботи цих інститутів. Водночас між культурними та / або інституціональними теоріями витоків довіри до політичних інститутів є відмінності у концептуальному масштабі їхніх предметних царин – макросоціального (суспільного) або мікросоціального (індивідуального) рівня.

Популярність концепції В. Мішлера та Р. Роуза серед українських соціологів, імовірно, зумовлена тим, що вона емпірично перевірялася на основі порівняльного аналізу витоків довіри до політичних інститутів в Україні та інших посткомуністичних країнах [17; 18]. Відтак саме нею почасти керувалась І. Бекешкіна в аналізі впливу на довіру громадян до Президента України низки ідейно-світоглядних чинників [3, с. 141, 145–148]. Згодом Н. Погоріла на засадах цієї концепції висунула та емпірично перевірила гіпотези про інституційні та культурні чинники довіри населення до різних політичних інститутів [4, с. 145–147, 154–155]. Концепція В. Мішлера та Р. Роуза стала однією з теоретико-методологічних підвалів, на яких І. Кузіна спроектувала та здійснила власне дослідження чинників формування довіри до політичних інститутів в Україні [19; 20]. Почасти на основі цієї ж концепції Л. Малиш статистично моделювала вплив на довіру політичним інститутам політико-електоральних позицій українців [8, с. 42–46]. Зрештою, ця ж концепція склала одну з підстав здійсненого Р. Гоч дослідження впливу на довіру політичним інститутам культурних, структурних, ситуативних та інших чинників [21, с. 47–48]. При використанні цієї концепції Л. Малиш і Р. Гоч висували систематизовані гіпотези про множину детермінантів довіри до політичних інститутів, які далі перевірялися множинною лінійною регресією [8, с. 42–46; 9, с. 23–33].

Загалом зауваженням застосуванням цієї концепції в Україні сприяла не лише її очевидна вдалість, концептуальна лаконічність і вичерпність. Узагальнюючий характер цієї скоріше політологічної концепції також уможливорює її концептуальне суміщення та поєднання із соціологічними концепціями детермінації довіри в емпіричних дослідженнях. Її розробники В. Мішлер і Р. Роуз неодноразово зазначали серед її джерел й соціологічні концепції детермінації довіри, розбудовані Дж. Коулманом та Р. Патнемом, ідеї яких у такий спосіб опосередковано впливали на емпіричні дослідження в Україні.

Безпосередньо соціологічні концепції детермінації довіри Н. Лумана, Е. Гіденса, Р. Патнема, Ф. Фукуями та П. Штомпки, а також інших зарубіжних і вітчизняних соціологів стали підвалинами у дослідженні детермінантів довіри політичним інститутам в Україні, здійсненому Р. Гоч. У цьому дослідженні концепцію П. Штомпки обрано за стрижневу концептуальну основу в узагальненні, систематизації та інтеграції решти зазначених концепцій у зведеній концептуалізації для обґрунтування системи гіпотез про детермінанти довіри (рис. 1) [21, с. 45–47]. Відтак цю систему склали згруповані гіпотези про культурні, структурні, особистісні, інтеракційні та ситуативні чинники довіри [21, с. 61–70]. Зокрема, серед культурних детермінантів Р. Гоч виокремила культуру недовіри, а серед структурних детермінантів – аномію та низку соціально-демографічних чинників. До особистісних детермінантів довіри вона віднесла довірливість, екстернальність / інтернальність, оптимізм, тривожність тощо. Зрештою, серед інтеракційних чинників формування довіри фігурували комунікативні практики та досвід взаємодії із її адресатом, а в групу ситуативних чинників було зведено різні соціальні ризики і загрози або несприятливі обставини. Система гіпотез про зазначені множини детермінантів довіри до інститутів парламенту, уряду, судів і місцевих органів влади теж далі перевірялася за допомоги статистичного методу множинної лінійної регресії [9, с. 23–33]. У підсумку концептуальні засади цього дослідження, розроблені шляхом узагальнення переважно суто соціологічних концепцій детермінації довіри, виявили свою продуктивність в отриманні нового емпіричного знання.

Соціологічні концепції детермінації довіри зрештою стали підставами в обґрунтуванні гіпотез про її детермінанти в емпіричних дослідженнях детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні. Зазначені гіпотези достатньо виразно артикулювалися на основі вказаних концепцій лише в межах ґрунтовних індивідуальних дослідницьких дисертаційних проєктів Л. Малиш, І. Кузіної та Р. Гоч. У розвідках цих дослідниць також спостерігалися певні ознаки спроб вдосконалення апріорно використаних ними соціологічних концепцій детермінації довіри за результатами емпіричної перевірки гіпотез, висунутих на цих концептуальних основах.

Загалом можна констатувати безперечний розвиток концептуального обґрунтування соціологічних досліджень детермінації довіри до політичних інститутів в Україні впродовж 1990–2010 рр.: концептуальні основи цих досліджень еволюціонували від використання суто аналітичної моделі імовірних соціально-демографічних детермінантів до рецепції політологічної концепції джерел політичної довіри В. Мішлера та Р. Роуза і сягнули всеохоплюючої синтетичної концептуалізації детермінації цього соціального почуття шляхом інтеграції соціологічних концепцій даного детермінативного процесу. Перешкодою для подальшого розвитку концептуальних основ емпіричних соціологічних досліджень у цій тематиці можна вважати методичні обмеження здебільшого використовуваної у них процедури багатовимірного статистичного аналізу.

Зокрема, варто зазначити про переваги й недоліки статистичної моделі множинної лінійної регресії, застосованої при перевірці гіпотез про детермінанти довіри у згаданих дослідженнях Л. Малиш, І. Кузіної та Р. Гоч. Ця модель уможлиблює не лише

оцінювання сукупного впливу низки різних детермінантів на довіру, але й порівняльний аналіз сил їхніх окремих впливів на неї. Водночас модель множинної лінійної регресії не відтворює особливості структури зв'язків між різними детермінантами довіри: попри те, що ці детермінанти можуть зумовлювати довіру як безпосередньо, так і опосередковано, в цій моделі впливи всіх детермінантів на довіру специфікуються як одночасно безпосередні або прямі. Так, концепція детермінації культури довіри, розроблена П. Штомпокою (рис. 1), детально описує доволі складну структуру послідовних зв'язків різних детермінантів у механізмі детермінації довіри. Проте модель множинної лінійної регресії не відтворює зазначену характерну послідовність або конфігурацію зв'язків різних детермінантів культури довіри. Натомість цього недоліку позбавлене моделювання структурними рівняннями (structural equation models або SEM).

Нагадаємо, що застосування методу SEM майже століття тому започаткував генетик С. Райт, який розробив супутню стратегію шляхового аналізу причинної структури досліджуваного феномену. Ця стратегія полягає у: 1) формалізації концептуальної моделі структури причинних зв'язків у межах досліджуваного феномену; 2) графічному або схематичному унаочненні причинної структури цього феномену у формі шляхової діаграми; 3) верифікації цієї структури в аналізі структурних коефіцієнтів, оцінених на основі кореляції спостережуваних незалежних, проміжних та інших змінних різних характеристик цього феномену у пов'язаних рівняннях регресії.

У другій половині XX ст. метод моделювання структурними рівняннями почав застосовуватись у соціальних науках. Обґрунтування ідеї причинності у соціології пов'язується з появою у 60-х роках XX ст. "нової причинної теорії" О. Дункана та Г. Блейлока, джерелами якої були структурні моделі економетрики та психометричні вимірювальні моделі. На цих теоретичних засадах розроблені та використовуються різні програмні засоби моделювання структурними рівняннями – LISREL, AMOS, Mplus тощо.

Використання цього методу соціологами технологічно та ідеологічно зближує соціологію з природничими і технічними науками, адже йдеться про застосування моделей лінійних структурних рівнянь як суто математичного методу. Логіка причинного аналізу, втіленого в структурних регресійних моделях нагадує індуктивну логіку теоретичної механіки як розділу фізики. Там теж вимірюються різні взаємодіючі безпосередньо та опосередковано вимірювані чинники, а також з'ясовується механізм взаємодії між ними.

У більшості описів застосування методу SEM наголошується однакова послідовність його застосування, що передбачає специфікацію, ідентифікацію, оцінку, тестування та коригування моделі. При перевірці гіпотез соціологічного дослідження методом моделювання структурними рівняннями з'ясовується міра відповідності побудованої структурної регресійної моделі емпіричним даним, встановлюється інваріантність цієї моделі при порівнянні різних груп респондентів, аналізується узгодженість знаків і значень цієї ж моделі.

В Україні можливості та особливості застосування цього методу загалом та різних програмних засобів його реалізації у соціології стали предметом методологічних і методичних досліджень І. Лизогуб, Т. Любивої та К. Урсуленко, здійснених під науковим керівництвом А. Горбачика. Українські соціологи періодично пропонують вдалі спроби моделювання структурними рівняннями в емпіричних соціологічних дослідженнях різних соціальних феноменів. Зокрема, у порівняльному міжнародному емпіричному дослідженні формування якостей особистості під впливом соціальних макроструктур суспільства змодельовані взаємні впливи змістовної складності праці та розумової гнучкості [22, с. 441–443]. SEM використовувався для конструювання моделі одночасного впливу мережі регіональних і етноконфесійних чинників на суспільно-політичну активність громадян України [23, с. 36–38]. За допомогою цього ж методу досліджувалося, як локус контролю опосередковано впливає на академічну успішність особи через послідовну медіацію її впевненості в собі та навчальних зусиль [24]. У цих та інших дослідженнях завдяки SEM українські соціологи виявляли структуру причинних зв'язків між змінними, увиразнювали їхні безпосередні й опосередковані, сильні та слабкі причинні впливи. Проте суто детермінація довіри до політичних інститутів в Україні поки ґрунтовно не досліджена цим методом багатовимірної статистики.

Почасти концептуально дотичною до вивчення зазначеної актуальної соціологічної проблематики можна вважати спробу К. Урсуленко змодельовати детермінацію довіри в дослідженні соціальної солідарності у вигляді структурних рівнянь. У своєму дослідженні вимірів соціальної солідарності дослідниця оперувала такими концептами, як: структурний бік соціальної солідарності – інтегрованість у систему поділу праці, участь у різних сферах життя суспільства тощо; нормативний бік соціальної солідарності – спільність норм, цінностей, поглядів, переконань і почуття єдності; суб'єктивна оцінка рівня солідарності суспільства; оцінка задоволеності життям і щастя; довіра. Гіпотези про причинні зв'язки між цими концептами було нею узагальнено у шляховій діаграмі (рис. 2).

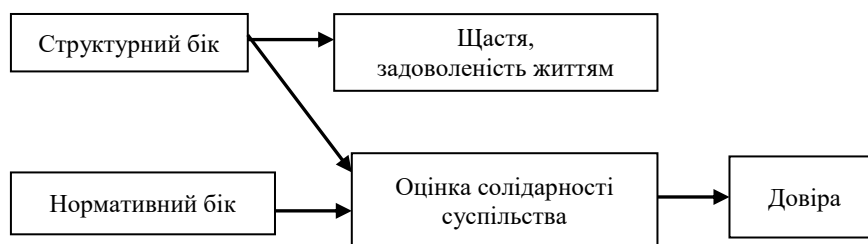

Рис. 2. Шляхова діаграма вимірів соціальної солідарності

Джерело: складено автором за: [25, с. 148].

К. Урсуленко припускала, що структурний бік соціальної солідарності є детермінантом оцінки індивідом власної задоволеності життям. Водночас структурний і

нормативний боки соціальної солідарності, специфіковані як незалежні, є детермінантами оцінки людьми стану солідарності у суспільстві, з огляду на власну соціальну позицію в ньому. Оцінка солідарності моделюється як детермінант довіри, тобто як результат досвіду солідарних дій. Можна зауважити певну, принаймні часткову, позірну структурну подібність цієї шляхової діаграми (рис. 2) із схематичним унаочненням соціологічної концепції формування культури довіри (рис. 1) – зокрема це наявність залежних, проміжних і незалежних змінних. Проте концептуальні витoki та засади шляхової діаграми, розробленої К. Урсуленко, складають передусім соціологічні теорії соціальної солідарності, а не концепції детермінації довіри.

Важливий результат у дослідженні детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні за допомогою методу моделювання структурними рівняннями належить Л. Малиш. У її розвідці презентована шляхова діаграма причинних зв'язків між рівнями довіри до різних груп інститутів [26, с. 6], яка показує, що сукупна довіра до владних інститутів (президента, уряду, прем'єр-міністра, парламенту та його спікера) є водночас детермінантом як довіри до держави загалом, так і сукупної довіри до її регулятивних інститутів (прокуратури, судів, поліції тощо) – зокрема. Попри те, що серед вихідних засад свого дослідження Л. Малиш зазначила соціологічні концепції Дж. Коулмана, Р. Патнема, Ф. Фукуями, П. Штомпки та інших, детермінанти довіри, виокремлені цими соціологами, не репрезентовані в її шляховій діаграмі. Тому пізнавальні можливості соціологічних концепцій детермінації довіри наразі навряд чи можна вважати повноцінно реалізованими в емпіричних дослідженнях детермінантів довіри політичним інститутам в Україні, зокрема методом моделювання структурними рівняннями.

Шляховий аналіз та побудова шляхових діаграм уможливлюють також визначення чистого ефекту впливу однієї змінної на іншу, зв'язок між якими є опосередкованим іншими змінними. Загалом графічне унаочнення та математична специфікація механізму детермінації довіри іноді допомагає виявити та увиразнити доти неочевидні та неявні частини його структури причинних зв'язків між детермінантами довіри та сформулювати на цій підставі нетривіальні висновки. Повноцінна реалізація можливостей зазначених концепцій з використанням методу моделювання структурними рівняннями може суттєво підвищити якість концептуального обґрунтування перспективних емпіричних соціологічних досліджень проблематики довіри громадян до політичних інститутів в Україні за надзвичайних умов її широкомасштабної війни із зовнішнім агресором.

Висновки. Експлікація основних концепцій детермінації довіри у світовій соціології уможливила виокремлення та систематизацію низки аналітичних рівнів у концептуалізації багаторівневості цього соціального процесу: 1) *екзистенційно-психологічний* рівень (онтологічна безпека та редукування невизначеності, непередбачуваності, ризикованості й складності соціальної реальності як детермінанти довіри); 2) *когнітивно-раціональний* рівень (оцінювання очікуваних вигід та / або ризиків внаслідок виявлення довіри до контрагентів як її детермінант); 3) *соціально-диспозиційний* рівень (довірливість, активізм, оптимізм, високі прагнення тощо особи як детермінанти довіри); 4) *соціально-мережевий* рівень (соціальний капітал у формі розбудованих

мереж громадської активності та норми мережевої взаємності як детермінанти довіри); 5) *інституційно-структурний* рівень (когерентність, стабільність і прозорість тощо інституціональних норм як детермінанти довіри); 6) *соціокультурний* рівень (норми та цінності культури як детермінанти довіри). Це дало нам можливість виявити взаємопов'язаність і комплементарність концептуальних рівнів аналізу процесу детермінації довіри. Перехід від дескриптивного огляду основних соціологічних концепцій детермінації довіри до визначення та концептуальної інтерпретації на їхній основі різних детермінантів довіри до політичних інститутів у сучасному українському суспільстві в умовах повномасштабної війни дозволив продемонструвати багаторівневість відповідної детермінації.

Використання пізнавальних можливостей основних соціологічних концепцій детермінації довіри в емпіричних дослідженнях довіри до політичних інститутів в Україні обмежене не лише їхньою фрагментарною рецепцією, але й методологічною невідповідністю переважно застосовуваних лінійних регресійних моделей емпіричного аналізу багаторівневій природі соціального механізму детермінації довіри. Зокрема, обмеження емпіричних досліджень детермінантів довіри до аналізу впливу на неї суто соціально-демографічних чинників або якихось інших ізольованих чинників не враховує багаторівневий характер соціального механізму її детермінації. На відміну від таких предметно звужених дослідницьких підходів, довіра до політичних інститутів має аналізуватись як детермінована на кількох рівнях залежна змінна, на яку впливають взаємодіючі чинники індивідуальних когнітивних оцінок і диспозицій, структурно-інституційних характеристик, соціокультурних норм і цінностей тощо. Відтак релевантне емпіричне дослідження детермінації довіри до політичних інститутів в Україні потребує переходу від використання адитивних аналітичних моделей до структурного моделювання взаємозв'язків між її детермінантами. У цьому контексті застосування SEM обґрунтоване не лише як суто технічне вдосконалення, але й як необхідна умова концептуально адекватного відтворення складної причинної структури детермінації довіри та складного опосередкування впливів її різних детермінантів.

Отже, подальший розвиток емпіричних досліджень довіри до політичних інститутів в Україні варто пов'язувати з переходом до моделей, які краще репрезентуватимуть багаторівневий соціальний механізм її детермінації, а відтак не лише уможливлять краще емпіричне пояснення впливів її різних детермінантів, але й теоретичне вдосконалення основних соціологічних концепцій її детермінації. Таким чином, ми виявили та окреслили шляхи підвищення якості концептуальних, методологічних і методичних засад емпіричних досліджень довіри в Україні.

Найближчі перспективи дослідження полягають в концептуальному обґрунтуванні на основі соціологічної концепції детермінації довіри авторства П. Штомпки низки гіпотез про детермінанти довіри до політичних інститутів в Україні за надзвичайних умов широкомасштабної війни, їхньої візуалізації у шляховій діаграмі та специфікації як системи структурних рівнянь і в емпіричній перевірці специфікованих гіпотез. Водночас перспективи подальшого дослідження будуть пов'язані зі спробами подолати обмеження проведеного авторського дослідження. По-перше, ці обмеження полягають передусім в історико-соціологічному аналізі соціологічних концепцій де-

термінації довіри таких теоретиків, як Н. Луман, Е. Гіденс, Дж. Коулман, Ф. Фукуяма та інші. Зазначене обмеження можливо подолати, якщо вдасться виокремити концепції детермінації довіри у творчому доробку таких дослідників, як Б. Барбер, Р. Гардін, Б. Міштал, Р. Інглеарт і Т. Вельцель. По-друге, обмеження наразі проведеного дослідження також полягають у сконцентрованості виключно на здійснених соціологічних емпіричних дослідженнях детермінантів довіри до політичних інститутів в Україні. Водночас такі дослідження здійснюють соціальні психологи, дослідники в галузях політичних наук і наук з державного управління тощо. Їхні пошуки переважно ґрунтуються на питомих концепціях із їхніх наукових дисциплін. Проте не можна виключати, що такі дослідники у своїх емпіричних дослідженнях вдаються до рецепції соціологічних концепцій довіри, і вивчення цього їхнього ймовірного досвіду теж може розширити предметне поле цього дослідження.

Список використаних джерел

1. Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. Київ: Демократичні ініціативи, 1997. 156 с.
2. Бекешкіна І.Е. Динаміка довіри населення України до різних соціальних інститутів та владних структур. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.)*. Інформаційно-аналітичні матеріали / за ред. В.М. Ворони, А.О. Ручки. Київ: Інститут соціології НАН України, 1999. С. 75–78.
3. Бекешкіна І.Е. Довіра та оцінка діяльності як показники політичного успіху. *Українське суспільство: моніторинг – 2000 р.* Інформаційно-аналітичні матеріали / за ред. В.М. Ворони, А.О. Ручки. Київ: Інститут соціології НАН України, 2000. С. 141–151.
4. Погоріла Н.Б. Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 3. С. 144–156.
5. Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994 – 2006. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. 203 с.
6. Амджадін Л. Довіра до судової системи і загрози правової маргіналізації населення в Україні. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2011. С. 540–551.
7. Кизилов А.И., Кизилова К.А., Кузина И.И. Доверие к социальным и политическим институтам: основные факторы формирования и тенденции изменения (по результатам международного научно-исследовательского проекта НИТТ-CIS). *Методология, теория и практика социологического анализа современного общества*. 2012. Вып. 18. С. 218–226.
8. Малиш Л. Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 2. С. 35–52.
9. Гоч Р. Чинники довіри до державних регуляторів економічних відносин у сучасному українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 3. С. 16–55.
10. Калашнікова А.О., Солдатенко І.О., Померанська О.В., 2024. Формування та розформування довіри до влади: комунікаційні стратегії Президента України під час війни та фактори зниження їхньої ефективності. *Український соціум*. 2024. № 3-4 (90-91). С. 52–67. <https://doi.org/10.15407/socium2024.03-04.052>
11. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. Cambridge: Cambridge university press, 2003. xii + 214 p.
12. Luhmann N. Trust and Power. Chichester. New York: Wiley, 1979. xix, 208 pp.

13. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Oxford: Polity Press in Association with Basil Blackwell, 1990. 186 p.
14. Coleman J.S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press, 1990. 993 p.
15. Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.
16. Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press, 1995. 457 p.
17. Mishler W., Rose R. What are the Origins of Political Trust: Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies. *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34 (1). P. 30–62. <https://doi.org/10.1177/0010414001034001002>
18. Mishler W., Rose R. Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluation of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. *The Journal of Politics*. 1997. Vol. 59 (2). P. 418–451. <https://doi.org/10.1017/S0022381600053512>
19. Кузина И.И. Доверие политическим институтам: сущность, детерминанты и украинский контекст. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2009. Вип. 15. С. 473–477.
20. Кузина И.И. Факторы доверия политическим институтам: теоретические подходы и индикаторы. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”*. 2014. Вип. 32. № 2001. С. 70–75.
21. Гоч Р. Чинники довіри: концептуалізації та гіпотези. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 3. С. 45–72.
22. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 559 с.
23. Іванкова-Стецюк О., Сусак В. Регіонально-конфесійні аспекти суспільно-політичного життя сучасної України в дзеркалі методології моделювання структурними рівняннями. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 1. С. 27–43.
24. Moskotina R. Bridging Beliefs and Behavior: How Self Efficacy and Learning Efforts Translate Locus of Control into Academic Performance. *Sociological Studies*. 2025. № 1 (26). P. 122–128. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2025-01-34-34>
25. Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 3. С. 126–157.
26. Малиш Л.О. Взаємозв'язки між рівнями довіри українців до певних груп соціальних інституцій. *Наукові записки НаУКМА: Соціологічні науки*. 2012. Т. 135. С. 3–7.

Надійшла 10.02.2026 р.

Прорецензована 13.03.2026 р.

Доопрацьована 09.04.2026 р.

Прийнята до друку після доопрацювання 10.06.2026 р.

Опублікована 28.06.2026 р.

References

1. Golovakha, Ye. (1997). *The Transforming Society. Experience of Sociological Monitoring in Ukraine*. Kyiv: Democratic initiatives foundation [in Ukrainian]
2. Bekeshkina, I.E. (1999). The Dynamics of the Ukrainian Population's Trust in Various Social Institutions and Government Structures. In V.M. Vorona, A.O. Ruchka (Eds.), *Ukrainian Society: Monitoring Social Changes (1994-1999). Information and analytical materials* (pp. 75-78). Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]

3. Bekeshkina, I.E. (2000). Trust and Performance Evaluation as Indicators of Political Success. In V.M. Vorona, A.O. Ruchka (Eds.), *Ukrainian Society: Monitoring – 2000. Information and analytical materials* (pp. 141-151). Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
4. Pohorila, N.B. (2003). Public Trust in Political and Public Institutions in Comparative Context. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 144-156 [in Ukrainian]
5. Vyshniak, O.I. (2006). Sociocultural Dynamics of Political Regions of Ukraine. *Sociological Monitoring: 1994–2006*. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
6. Amdzhadin, L. (2011). Trust in the court system and threats of the law marginalization of Ukrainian population. In V. Vorona, M. Shulha (Eds.), *Ukrainian Society. Twenty Years of Independence. Sociological Monitoring. In 2 vol. Volume 1. Analytical Materials* (pp. 540-551). Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
7. Kizilov, A.I., Kizilova, K.A., Kuzina, I.I. (2012). Trust in Social and Political Institutions: Main Factors of Formation and Trends of Change (based on the results of the international research project HITT-CIS). *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society: collection of scientific works*, 18, 218-226 [in Russian]
8. Malys, L. (2012). The Level of (Dis)Trust of Ukrainians in Institutions and Officials. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 35-52 [in Ukrainian]
9. Hoch, R. (2014). Factors of Trust to State Regulators of Economic Relations in Contemporary Ukrainian Society. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 16-55 [in Ukrainian]
10. Kalashnikova, A.O., Soldatenko, I.O., Pomeranska, O.V. (2024). Building and breaking trust in the government: communication strategies of the president of Ukraine during the war and factors of its effectiveness decrease. *Ukr. socium – Ukrainian society*, 3-4 (90-91), 52-67. <https://doi.org/10.15407/socium2024.03-04.052> [in Ukrainian]
11. Sztompka, P. (2003). *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge university press.
12. Luhmann, N. (1979). *Trust and Power*. Chichester. New York: Wiley.
13. Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Oxford: Polity Press in Association with Basil Blackwell.
14. Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
15. Putnam, R.D., Leonardi, R., Nonetti, R.Y. (2001). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian]
16. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
17. Mishler, W., Rose, R. (2001). What Are the Origins of Political Trust?: Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies. *Comparative Political Studies*, 34 (1), 30-62. <https://doi.org/10.1177/0010414001034001002>
18. Mishler, W., Rose, R. (1997). Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. *The Journal of Politics*, 59 (2), 418-451. <https://doi.org/10.1017/S0022381600053512>
19. Kuzina, I.I. (2009). Trust in Political Institutions: Essence, Determinants and Ukrainian Context. *Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society: collection of scientific works*, 15 (pp. 473-477). Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University [in Russian]
20. Kuzina, I.I. (2014). Factors of Trust in Political Institutions: Theoretical Approaches and Indicators. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*, 32, 2001, 70-75 [in Russian]
21. Hoch, R. (2013). Trust Factors: Conceptualizations and Hypotheses. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 45-72 [in Ukrainian]

22. Social Structures and Personality: Studies by Melvin L. Cohn and Collaborators. (2007). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian]
23. Ivankova-Stetsyuk, O., Susak, V. (2015). Regional-Confessional Aspects of Socio-Political Life of Contemporary Ukraine in the Mirror of Methodology of Modeling by the Structural Equations. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 27-43 [in Ukrainian]
24. Moskotina, R. (2025). Bridging Beliefs and Behavior: How Self Efficacy and Learning Efforts Translate Locus of Control into Academic Performance. *Sociological Studios*, 1 (26), 122-128. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2025-01-34-34>
25. Ursulenko, K. (2009). Methods of Measurement Social Solidarity in Ukrainian Society. Verification of Theory with the Help of Method of Models of Linear Structural Equations. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 126-157 [in Ukrainian]
26. Malysh, L.O. (2012). The Links between Ukrainians' Estimates of Confidence in Different Groups of Social Institutions. *NaUKMA Research Papers: Sociological Sciences*, 135, 3-7 [in Ukrainian]

Received on February 10, 2026

Reviewed on March 13, 2026

Revised on April 09, 2026

Signed for printing after revision on June 10, 2026

Published on June 28, 2026